

Modern Dünyanın Panoptikonları: Fordist Üretim ve Bio-İktidar Bağlamında Charlie Chaplin'in 'Modern Zamanlar' Film İncelemesi

Panoptics of the Modern World: Charlie Chaplin's 'Modern Times' Film Review in terms of Fordist Production and Bio-Power

Gonca Uncu, Arş. Gör. Dr., Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi, E-posta: goncauncu@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-2384-7306
Derleme/Compilation

Öz

'İktidar' kavramı, ilkel kabile hayatından bu yana var olmuştur. İktidarlar, tarih boyunca çeşitli yöntemlerle toplum üzerinde bir otorite kurmuş ve insanları kontrol etmeye çalışmıştır. Güç sahiplerinin, iktidarlarını devam ettirmesi ve varlıklarını sürdürebilmesi, 18. yüzyılda gerçekleşen Sanayi Devrimiyle beraber şekil değiştirmiştir. Foucault'un 'Bio-iktidar' adını verdiği yaşatma iktidarı, sanayi devriminin ortaya çıkardığı yeni toplumsal sınıf olan işçi sınıfının kontrolünü hedef alır. Bu yeni sınıfı denetlemek ve kontrol altında tutmak için bio-iktidarın kullandığı en önemli gözetim mekanizması ise Panoptikon'dur. 'Her yeri gören göz' anlamına gelen Panoptikon'un asıl amacı 20. yüzyılın toplumsal sınıflandırmasını yapılandırmaktır. Bunun yanında Kapitalizmle beraber ortaya çıkan Fordizm ise bir kitlesel üretim ve tüketim sistemidir. Bu sistem vasıfsızlaştırılan bireylerin, üretim süreçlerinde çok niteliksiz sorumluluklar alarak çalışmalarını gerçekleştirmektedir. İşçiler, bütünün nasıl işlediği hakkında bir bilgileri olmadan, sadece planlanmış görev tanımlarını gerçekleştirirler. Kapitalizmin ürettiği yeni işçi sınıfı, emeğini bütünsel sisteme dâhil edememektedir. Vasıfsız bir görevde kendini geliştiremeyen birey, aynı zamanda sürekli gözetlenmekte ve kontrol altında tutulmaktadır. Bu çalışma, usta sinemacı Charlie Chaplin'in en önemli filmlerinin biri olan 1936'da çektiği 'Modern Zamanlar' (Modern Times) filmi üzerinden incelenmiştir. Filmin analizinde kullanılacak kavramsal ve teorik çerçeve Foucault'un 'Bio İktidar-Panoptikon kavramı ve Fordizm olmak üzere iki farklı kavram üzerinden incelenmiş ve sinema filmindeki çarpıcı sahneler ile somutlaştırılmıştır. Bu sahneler, araştırma konusunu en etkili temsil ettiği düşünülen sahneler dâhilinde incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler:

Panoptikon, Gözetim, Gözetim toplumu, Foucault, İktidar, Bio-İktidar, Charlie Chaplin, Modern Zamanlar, Fordizm, Fordist Üretim

Keywords:

Panopticon, Surveillance, Surveillance society, Foucault, Power, Charlie Chaplin, Modern Times, Fordism, Fordist Production

Abstract

Since the primitive tribe life period, there has been the idea of "controlling the power". The group or a person that is in power has established an authority over society through various methods throughout history and has tried to control people. The new working class, which has changed shape with the Industrial Revolution, has become the most important social class that power will control. Panoptikon is the most important surveillance system used by the people in power to keep the society under control. The main purpose of Panoptikon, which means "all-seeing eye", is to structure the social classification of the 20th century. Besides, Fordism, which emerged with capitalism, is a mass production and consumption system. This system is realized by the work of individuals who have become unqualified by taking very unqualified responsibilities in production processes. Workers perform only planned job descriptions without knowing how the whole works. The new working class produced by capitalism cannot include its labor in the holistic system. The individual, who cannot develop himself in a unqualified task, is also constantly monitored and kept under control. This study aims to be analyzed through the 'Modern Times' movie, shot in 1936, one of the most important films of master filmmaker Charlie Chaplin. The conceptual and theoretical framework to be used in the analysis of the film was examined through two different concepts, Foucault's concept of 'Bio Power-Panopticon and Fordism, and it was embodied with striking scenes in the motion picture. These scenes have been examined within the scenes that are considered to represent the research topic most effectively.

Başvuru Tarihi: 28.05.2020

Yayıma Kabul Tarihi: 22.06.2020

Giriş

18. yüzyılda cezalandırma kavramı bir şova dönüştürülmekten çıkmış ve gizlilik kazanmıştır. Artık insanların dışlandığı değil, herkesin gece gündüz gözetlendiği bir sistemi içinde barındıran bir iktidar modeli geliştirilmiştir. Müdahalenin yeni alanı bireyin davranış biçimleridir ve amacı da bu davranış biçimlerini ıslah etmektir. Bu yeni disiplin iktidarının üç denetim tipi vardır: 1. Gözetleme, 2. Normalleştirme, 3. Sınama. 20. yüzyılın en önemli sosyologlarından biri olan Foucault, iktidar ve gözetleme arasındaki ilişkiye en iyi örnek olarak Bentham'ın mimari modeli olan 'Panoptikon' metaforunu kullanır. Bu sadece bir hapisane modeli değil, birçok işlevi içinde barındıran bir denetim sistemidir. Örneğin: Panoptikon ile ıslah edilmezleri cezalandırılır, deliller gözetlenir, şüpheliler takip edilir, tembeller çalıştırılır, acizlerin ve hastaların bakımı yapılabilir. Bu gözetleyen göz, herkesi görür ama kimse gözetmeni veya birbirini göremez. Mahkûmlar, işçiler, hastalar, öğrenciler gözetlenip gözetlenmediklerini tam olarak bilmediklerinden, bir belirsizlik içinde hareket eder ve kendilerinin polisi haline gelirler. Böylelikle kendilerinin oto kontrollerini sağlarlar. Aynı zamanda bu model tanrının her şeyi gören gözünü de temsil etmektedir. Panoptikon ile artık soruşturma yoktur, bunun yerine kesintisiz gözetleme ve inceleme vardır. Panotik bir bakışla gözetlenen birey, hapisanede veya dış ortamlarda sürekli gözetlendiğini bildiği için hep bunun bilinciyle hareket edecektir ve sonuçta normalleşecektir. Sonuç olarak kurallara, düzene ve kendini kuşatan otoriteye boğun eğen ve onu içselleştiren itaatkâr bireyler yaratılmaktadır. 18. yüzyılda başlayan bu gelişmeler sonucu insan bedenine, cinselliğe, aileye, okula, fabrikaya yayılan bir iktidar ağları meydana gelmiştir. Modern insan, bu gelişimin ürünüdür ve bu yeni iktidar biçimi, cezalandırıcılar, denetleyenler, ehlileştiriciler, ıslah edenler, deliler, çocuklar, yaşamının sonuna kadar aynı yerde aynı işi yapmaya mahkûm edilenler üzerindeki işleyişin bir ürünüdür. Toplumda artık hapisaneler kadar, okullar, fabrikalar, ordu ve akıl hastaneleri de bireyi normalleştiren kurumlardır.

Foucault'un bio-iktidar kavramı, bedensel şiddetin yerine, toplumu itaatkâr hale getiren yeni bir denetim sistemi demektir. İktidar, öldürmek yerine, denetim altında tutmayı amaçlar. Bu yüzden bu cezalandırıcı ve öldüren bir iktidar değil, özgürlükleri kısıtlayan bir 'yaşatma iktidarı'dır. Bio-iktidar yaşatmak zorundadır çünkü ancak yaşayan birey, sisteme itaatkâr hale getirilebilir. Gözetim ile birey sürekli olarak izlenmekte ve ehlileştirilmektedir. Üstelik disiplin altına alma düşüncesi, toplumun geneline yöneliktir, sadece yasaları çiğneyenleri değil, herkesi kapsar. Hapisanedeki infazcının yerini artık, yaşam alanlarımızın her yerine konumlanmış dev bir gözetim ordusu almıştır. Gözetim, sosyal denetimin bir parçası haline gelmiştir. İnsanların, sosyal düzene uygun hareket etmesini sağlar. Göze batmayan yollarla yayılır ve denetler. İnsanlar gözetimin nesnesidir ve gözetleyeninin kendileri hakkında ne kadar çok bilgiye sahip olduğundan habersizdirler.

Fordizm ise bir üretim ve tüketim sistemidir. Sanayi üretime dayalı olan sistem, kitlesel üretime dayalıdır. Bu sistem yalnızca üretimi değil, bireyi (işçiyi) de planlayan ve hayatının en mahrem alanlarını işgal eden bir işleyiştir. İşiler Fordist üretimde vasıfsız bir görevle, seri üretim bandına mahkûm edilmektedir. Bu üretimde, her ürün, her parça, her görev ve hatta işçiler bile standartlaştırılmıştır. İşçilere verilen sürekli talimatlar

sonucu bilek ve beyin gücü tamamen ayrıştırılmıştır. Sabit bir üretim tezgâhının yerini, işçinin önünden hızla akan bir seri üretim bandı almıştır. İşçinin emeği, becerisizliğe ve vasıfsızlığa indirgenmiştir. Esas olan tek şey, karlılığın artması ve hedeflenen üretim adedine ulaşılmasıdır.

Kapitalist üretimin doğurduğu bu fordist üretim sisteminin gerçekleşmesi ve aksamadan devam etmesi için, vasıfsızlaştırılan işçilerin sıkı bir gözetimle izlenmeleri ve itaatkâr şekilde kontrol edilmeleri gerekmektedir. Çünkü gözetim, Kapitalizmin fabrikada işçileri izlemesi ve gerektiğinde müdahale etmesidir. Çalışmanın inceleme filmi olarak seçilen Charlie Chaplin'in Modern Zamanlar filmi, hem Fordist üretime hem de, bio-iktidar ve gözetim kavramlarını içinde barındıran güzel bir örnektir. Film, 'Fordizm', "Bio-İktidar ve Panoptikon" kavramları ışığında incelenecektir. Bio-İktidar gereği, patron en büyük gözdür. Gözetlenen bireyler, her yerde bulunan bir iktidarın pençesine yerleştirilir ve bu denetlemeden kaçış imkânsızdır. Modern çağın ekonomik gelişmelerine ve toplumsal bunalımlarına dikkat çekerken film, işveren ve işçi sınıfının, iktidar ve üretim ilişkileri bağlamında ele alınacaktır.

Panoptikon ve Bio-İktidar Kavramları

Gözetim toplumuna geçiş, kapitalizmin bir sonucu olarak gerçekleşmiştir. Sanayi devrimiyle ortaya çıkan yeni zengin sınıf, yaşamın her alanının sistematik olarak denetlenmesini esas alan bir düzen geliştirmiştir. Bu yeni sistemde, güçlü bir bürokratik yapılar, devleti ve sistemi koruyan silahlı kuvvetler, sanayinin oluşturduğu yeni kentler ve devasa fabrikalar kurulmuştur. Zengin sınıf, kendi emeğine ve iş gücüne muhtaç olduğu işçi sınıfını, düşük maliyetle en yüksek üretimi sağlayabilmek için disiplin ve gözetleme mekanizmalarını kullanmıştır. Gözetim konusunu ilk kez sosyal bir teori olarak ortaya atan kişi Michel Foucault olmuştur. Modern dünyanın gözetim modelini tarif etmek için Bentham'ın 1785'te bir hapisane modeli olarak tasarladığı 'Panoptikon' metaforunu kullanmıştır. Panoptikon, merkezde bir kule ve onu çevreleyen hücrelerin olduğu halka şeklindeki mimari yapıdır (Resim 1). Kuledeki gözetmen, tüm hücreleri gözetler ve gözetlenenler ne zaman gözetlendiklerinin farkında değildir, dolayısıyla sürekli gözetlendikleri düşüncesiyle hareket etmektedirler (Toker, 2016: 62).

'Görülen her alan' (all seeing place) anlamına gelen Panoptikon, Bentham'ın 1785 yılında tasarladığı mimari modelin adıdır, amacı suçluları cezalandırmak, şüphelileri hapsedmek, masumları gözetlemek, itaatsizleri çalıştırmaktır. Bu sayede, hapisanelerin, ıslah evlerinin, akıl hastanelerinin, iş yerlerinin, okulların daha verimli çalıştırılacağını savunmuştur (Bentham, 1995: 34).

Resim 1. Panoptikon, İngiliz filozof ve toplum kuramcısı Jeremy Bentham'ın 1785 yılında tasarlamış olduğu hapishane. <https://www.publicationcoach.com/panopticon/>

Kuledeki gözlemci, mahkûmları sürekli gözetlendiklerine inandıracaktır. Kule aşağı-yukarı ve sağa, sola doğru sürekli hareket etmektedir. Böylelikle iktidarın gözü hiç durmadan denetlemektedir. Kuleden yayılan ışık sebebiyle gözetleyici, mahkûmlar tarafından görülmemektedir. Gözeteni göremeyen mahkûm, her hareketinin, her an izlendiği bilinciyle bir davranış geliştirecektir. Foucault, bu merkezi denetim sistemini “mahkum üzerinde, iktidarın otonom işleyişini sağlayan bilinçli ve sürekli bir görülebilirlik halini yaratmak” olarak tanımlamaktadır (Foucault, 2006: 297). Dolayısıyla, panoptikon, sadece bir hapishane modeli değil, iktidarın tüm insanları tahakküm altına aldığı ve sonucunda özgürlük vaat ettiği bir gözetim modelidir. Ancak bu özgürlük de, esirleştirilmiş bir özgürlüktür. Foucault, bu kavramı modern gözetim toplumunu tanımlayan bir metafor olarak incelemiştir (Aktaş, 2012: 63).

Foucault'un bu panoptikon metaforunu kullanmasının sebebi, 20. yüzyılın yeni dünya düzeninin ve iktidar gücünün para merkezli oluşu; iktidarın halk odaklı olmasının yerini, halkın iktidar odaklı olması fikrinin almasıdır. Kapitalizm artık her yeredir ve disiplin, monarşi veya feodal bir krallık gibi egemen iktidar tarafından sağlanmamaktadır. Yeni iktidarın denetleme ve cezalandırma mekanizması artık, görünürlükten gizliliğe taşınmıştır. Bu gizli iktidar insanların kendi kendinin gözetlendiği fikriyle, bireyde bir kontrol mekanizması oluşturmaktadır. Dolayısıyla iktidar biçim değiştirerek bambaşka bir otoriter strateji izlemektedir. Bu iktidar artık bireyin değil *'her şeyi gören göz'*ün iktidarındır. Foucault, küresel gözetim toplumu konusunda oldukça karamsardır. Tüm dünyanın dev bir panoptikon olduğunu ve insanların artık kim olduğunu bilmediği bir tepegözün sürekli kendilerini izlediği gerçeğiyle yaşadığını anlatmaktadır (Özdel, 2012: 25-28). Bunun yanı sıra, panoptikon modeli sadece tepeden her şeyi gözetleyen bir gözden ibaret değildir. Bir fabrika işçisinin veya bir mahkûmun, ne zaman yemek yiyeceğine, ne yiyeceğine, ne kadar süre içinde yemesi gerektiğine, nasıl davranacağına, ne kadar süre işe ara vereceğine, ne kadar süre çalışacağına, ne kadar üretim yapacağına, ibadete ayracağı zamana, ne zaman konuşacağına ve nerede susacağına hatta neredeyse ne zaman düşüneceğine kadar her şey bio-iktidar tarafından planlanmaktadır (Foucault, 2006: 343).

Yaratılan bu gözetim modeli, insanları bireyselleştirip kendi hapisanelerinde yalnızlığa mahkûm etmek anlamına gelmektedir. Sürekli gözetlenme psikolojisi, güven sorununu doğurmakta ve her şeyden şüphe den kuşkucu bireyler yaratmaktadır. Bu psikoloji bireyi yalnızlığa itmektir. İktidarın kuşatıcı gözünden kaçış neredeyse imkânsızdır. Birey artık, sokakta, iş yerinde, okulda, orduda, süper markette ve hayatın doğal akışının gerçekleştiği hemen her yerde tedirginlik içinde yaşamaktadır. Birey, göremediği bir iktidarın gözetiminden kaçamayacağını bildiği için, sisteme itaat etmek zorunda kalmakta ve direnişten uzaklaşmaktadır.

Bio-iktidar için yasalardan çok kurallar önemlidir. Yasa cezalandırmayı ve ölümü hükmederken, yaşatmak bio-iktidarın temel amacıdır. Çünkü yaşattığı sürece düzenleme ve denetleme gücünü kullanabilir, bunu yaparken disiplin, ahlak, düzen gibi pek çok kurallar bütününe ihtiyacı vardır. Bu kurallar insanı, düzene sokacak ve normalleştirecektir. Bu bio-iktidarın temel çalışma prensibidir (Foucault, 2016: 16). Toplumda kullanılan disiplin kuralları, hapisanede kullanılan kontrol yöntemlerini esas almaktadır. Bu yöntemler, okullarda, iş yerlerinde ve hastanelerde de uygulanmaya başlanmış ve toplumun kitleler halinde kolayca eğitilebildiği ve kontrol edilebildiği görülmüştür. Ortada ne bir kaba güç, ne işkence, ne de bir ölüm emri vardır; Panoptisizm diye adlandırılan bu mekanizme, zor kullanmadan itaati etkinleştirmektedir. Böylelikle geçmiş yüzyılların cezalandırma yöntemleri yerini, stratejik bir modelin kitleleri kendi rızalarıyla kontrol etme ve disiplin altına alma modeline dönüşmüştür. Böylelikle modern toplumun panoptikonları, iktidarın kendini masum göstererek meşrulaştırıp, örgütlenmesini sağlayan birer aygıt halini almıştır (Öztürk, 2013: 137).

Modernizmin etkilerinin en önemlisi iktidar kavramıdır. İktidar modern insanı kontrol altında tutar, dolayısıyla modern insanı anlamak, iktidarı anlamaktan geçmektedir. İktidar, disipliner bir anlayış izlemektedir. Disiplin, itaat eden bir toplum yaratmayı amaçlar, iktidar ve bilgiyi birbirine bağlar. İktidar-bilgi ilişkisi modernitenin en önemli özelliğidir. Çünkü iktidar, etkinliğinin meşruluğunu her zaman bilime borçludur. Bunun için teknolojinin tüm avantajlarından yararlanmaktadır. Foucault'un amacı, iktidar tarafından bireye dayatılan yaptırımlar zincirinin, birey tarafından farkedilmesini ve sorgulanmasını sağlamaktır. Bu da ancak bireyin itaati reddetmesi ve ona baş kaldırması ile gerçekleşecektir. Disiplin ve gözetleme, hapisanenin iki temel unsurudur. Modern zamanlarda, infazın yerini hapsedme almıştır. Bu aslında acı vermenin, yerini disiplinin ve özgürlükten mahrum bırakmanın alışıdır. Özgürlükten mahrum bırakma bir nevi esirleştirme ve köleleştirme sistemidir.

Dış dünyada, fabrikada, iş yerinde, okulda vurgulanan bu unsurlarla, iktidarın içselleştirilmesi ve itaatin normalleştirilmesi sağlanmaktadır. Bireyin sürekli gözetim altında olması fikri, disiplinin doğal bir parçasıdır. Gözetleme, çalışanın performansının sürekli ve düzenli şekilde kayıt altında tutulmasıdır (Botan, 1996: 294). Çalışanların mahremiyetini yok eden aygıt kameralardır. Kameralar artık her yerdedir ve onlardan kaçış imkânsızdır. Bazı kurumlar insan mahremiyetini hiçe sayarak özel hayatı ihlale kadar gidebilecek uygulamalar yapmaktadır. Bu uygulamalarla çalışanlar veya kurum üyeleri, lavabolar ve soyunma odaları gibi özel alanlarda bile gözetlenmektedir (NWI,

2001 Raporu: 18).

Kapitalizmle beraber, emek kavramı hiçe sayılmış, öznelliğini kaybetmiş ve nesnel bir üretim ögesi haline getirilmiştir. Modern çağ üretmek ve tüketmek üzerine kuruludur. Üretimin üretimi, tüketicinin üretimi, sürekli yeniden yaratılır. Artık tüm üretim alanlarında, fabrikalarda işçilerin etkinliği, yerini güçlü olan yönetimin etkinliğine bırakmıştır (Braverman, 2008: 175-176). Kapitalist dönem bir yandan insan emeğini hiçe sayarken, aslında iş gücünün önemini çok iyi bilmektedir. Ancak bu sistemde insanın en değerli sermaye olduğunun, işçi sınıfına hatırlatılmaması gerekir. Çalışanlar, güçlerinin farkına varmadıkları sürece itaatkâr olacak ve sürekli gözetlenme korkusu ile bir robot gibi çalıştırılacaktır. Sermayenin ana gayesi emeği dönüştürerek, topyekûn üretim ve tüketim haline getirmektir. Bunu yaparken de, çalışanlar hak etmedikleri bir muameleye maruz kalacak ve üstün emekleri de göz ardı edilecektir (Gorz, 2001: 16). İktidarın katı ekonomik tutumu yerini ‘disiplin-üretim-kar’ ilkesine bırakmıştır. Disiplinci iktidarın yeni üretim anlayışı, sadece ürün ve hizmeti üretmemekte, aynı zamanda toplumsal davranış kalıpları da üretmektedir (Foucault, 2016: 321).

Hastanede sağlık sisteminin, okulda bilginin, orduda gücün, fabrikada emeğin üretimi, bireyi uysallaştırmayı ve bedeni itaatkarlaştırmayı amaçlamaktadır. Bu cezalandırma ilkesinden daha üstün bir amaca hizmet etmektedir, çünkü bireyleri ehlileştirilmeyi ve onlardan alınacak verimi en üst seviyeye taşımayı hedeflemektedir (Bernauer, 2005: 232). İktidar bu sayede, toplum idaresini daha etkili ve kolay şekilde kontrol edebilecek ve bireylerin normal dışı davranışlara yönelmesini engelleyecektir. Ceza ve hapsedme sadece toplumsal normları kabul etmeyenlere karşı uygulanacak bir yaptırımdır. İktidarın bu söylemi, bireyi tehdit etmekten çok, bireyin özgürlüğünü güvence altına almayı vadetmektedir (Foucault, 2011: 126).

Fordist Üretim

Fordizm, 1914’te Henry Ford’un kayan montaj bandı ile araba üretmesi ve işçilerine günde 8 saat karşılığında 5 dolar ödemesi ile başlamıştır. Ford, bu sistemi ekonomi ve yeni toplumsal yaşam inşası için olumlu görmüştür. Onun ideal sisteminin amacı, kitlesel üretimin artması ile tüketicinin de artacağını ve ‘emek’ kavramının yeni politikalarla, tekrar üretilmesi ve denetlenmesi gerektiğini, bu sayede de ideal bir modern demokratik toplum yapısının inşa edileceğini öngörmüştür (Harvey, 1991: 125-126). Ancak Ford’un idealize ettiği bu model, uygulamada bunu gerçekleştirememiş ve katı bir üretim modeline dönüşmüştür. Daha sonra hızla ivme kazanarak, Amerika’da başlayıp dünyaya yayılan tüketim taleplerinin git gide artması ile seri üretimi tüm dünyada zorunlu hale getirmiştir. Bu yeni üretim şekli daha önce görülmemiş kitlesel bir üretim sistemi olup, Fordist üretim olarak adlandırılmıştır. Fordist üretimde işçinin niteliği değil, niceliği önemlidir; üretimin niteliği değil, üretimin adedi önemlidir. Esnek olmayan bu yapı, katı kurallarıyla işçi haklarının savunulmasını gerekli hale getirmiştir (Yertüm, 2017: 79). Fordizm, sanayi üretimin kitlesel olarak yapıldığı, denetimin ve kol gücünün esas alındığı bir seri üretim mekanizmasıdır. Bu sistemde makinanın gücü esastır, bireyin üretim sistemine dâhil edilmesi sadece beden gücü bağlamındadır. İş ve görev planlaması esnek değil katıdır.

Standart özelliklere sahip, seri ürün üretimi esası vardır (Saklı, 2013: 109).

Fordist üretim, seri üretim bandında akan ürünlerin, aynı standartlarda ve kitlesel şekilde üretilmesi sistemidir. Bu üretim sistemi tanımlanmış görevlere ve iş bölümlerine ayrılmıştır. Bu sistem gereği, işçinin görev tanımı, sorumluluğu bütünüyle sınırlanmıştır ve bütün hakkında bilgi sahibi olması olanaksızdır. Fordist üretim süreci, işçiyi maksimum düzeyde üretimin kontrolünden çıkarmayı amaçlamıştır. Dolayısıyla önemli olan işçi ve onun emeği değil, makine ve hızdır. Makine işçiden üstündür ve işçi makinanın vasıfsız bir parçasıdır. Üretim sürecinde işçinin kafa gücünü kullanmasını gerektiren bir durum yoktur, niteliği değil bilek gücü önemlidir, çünkü sistem zaten önceden düşünülmüş, planlanmış ve parçalara ayrılmıştır.

Seri üretim sistemi olarak da adlandırılan, Fordist üretim, işçinin emeğini hiç sayarak, onu üretimin bütününe yabancılaştırmayı ve üretim sürecinin kontrolünden çıkarmayı hedefler. Karar mekanizması, beyin takımı olan yönetim yani iktidardır. Bu büyük patron vasıfsız gördüğü işçiyi tüm zihinsel süreçlerden koparmıştır (Özlü, 1996). Fordist üretimde, işçi sınıfının haklarının sömürüldüğünü savunan Gramsci, bu sistemi, işçilerin mahremiyetlerinin tamamen yok edildiğinin ilanı olarak görmüştür. Ürünün ve parçada olduğu gibi, bireyin de iş ve görev tanımı planlanmış ve kurallarla kuşatılmıştır. Birey makinaların basit bir parçası olarak varlık göstermektedir (Kumar, 1995: 68). Fordist üretim modeli, hegemonik bir niteliktedir, bireylerin kazandıkları parayı nasıl harcadıklarının bile planlandığı bu sistemde, bireyin sisteme adaptasyonu, özel hayatlarına varan bir gözetim ve denetime tabidir. Bireyin sadece çalışması, yeterli değildir yaşam tarzının da düzenlenmesi ve bir standarta sokulması gerekmektedir. Gücü elinde bulunduran yönetici kesim, önce bireye gelir sağlamakta, daha sonra bu geliri nasıl kullanacağını öğretmek suretiyle, bireyin mahrem yaşam alanına müdahale etme hakkını kendinde bulmaktadır (Eraydın, 1992: 15).

“Modern Zamanlar” Film İncelemesi

Usta sinemacı Charlie Chaplin'in en önemli filmlerinin biri olan 1936'da çektiği Modern Zamanlar (Modern Times), çok sert bir sistem eleştirisidir. Bu film Fordist üretimin katı tabularını, modern zamanların getirdiği ekonomik ve toplumsal bunalımlarla ilişkilendirmiş ve trajikomik bir anlatıyla izleyiciye sunmuştur. Araştırma konusunun kavramsal çerçevesini oluşturan: İktidar, gözetim, işçi ve üretim ilişkilerini içinde barındıran film, inceleme açısından güzel bir film örneğidir. Film, sanayileşmenin getirdiği kitlesel üretim süreçleri ve gözetim bağlamında eleştirel olarak ele alınıp incelenmiştir.

Film, döneminin ekonomik buhranını, sosyal ve toplumsal açıdan gözler önüne sermektedir. Filmin ilk karesi, mesainin başladığını duyuran düdüğün çalınmasıyla başlar ve ilk karede bir koyun sürüsü metaforu görmekteyiz. Bu sürü, diğer karede yerini metrodan çıkan mavi yakalılara bırakır (Resim 2). Fabrikadaki işlerine yetişmeye çalışan koca bir koyun sürüsü metaforuyla resmedilen mavi yakalılar, nasıl birer sistem kölesi hâline getirildikleri, Chaplin'in canlandırdığı bir işçi karakteri üzerinden anlatılmaktadır.

Resim 2. Filmden ekran fotoğrafı

Devam eden sahnelerde, fabrika işçilerinin üretim alanlarını görmekteyiz. Çalışma esnasında patron, birden monitörde belirir ve makinaların hızlandırılması talimatını verir (Resim 3). İşçiler izlenildiklerinin farkındadırlar ve hızlanan montaj bandında maksimum hızla çalışmaya başlarlar. Ustabaşı, işçileri her an denetlemekte ve işçilerin, patronun talimatlarına uyup uymadıklarını kontrol etmektedir. Ustabaşı burada disiplin mekanizmasının bir parçasıdır. Disiplinin sağlanması için çalışanlara sert ve kaba davranmaktan çekinmemektedir (Resim 4).

Aynı sahnede, Fordist sistem gereği, esnek değil, çok katı planlanmış görev tanımlarının olduğunu ve işçilerin en vasıfsız bir şekilde, sadece üretimin küçük bir parçasının sorumluluğunu aldığını görmekteyiz. Sahnede, seri üretim bandı, işçinin önünden hızlıca akmaktadır. Kafa ve kol emeği ayrılmıştır, sadece bedensel güç önemlidir. Fabrika işçilerinin kol emeği, gerektiği takdirde mekanize edilmektedir. Hızla akan montaj bandı başında, işçilerin otomatik bir robot gibi çalıştıklarını görmekteyiz. Öyle ki, Chaplin montaj bandından uzaklaştığında bile elleri ve kolları refleks olarak vida sıkılaştırma hareketini yapmaya devam etmektedir. Bu kare aynı zamanda modern bireyin makinalaştığının ve kendi bedenine yabancılaştığının bir göstergesidir. Burada, denetleyici olan Ustabaşları yine itaat ordusunun birer polisidir, sistemin kusursuz işlemesini sağlayan denetim ve gözetim mekanizmasını sürekli kılar. Bio-iktidarın yaşaması ve devamı için denetçi teknisyenlere ihtiyaç vardır. Buradaki ustabaşı, Foucault'un panoptikon kavramından bahsederken söz ettiği denetçi teknisyenler ordusunun sadece bir bireyidir

Resim 3. Filmden ekran fotoğrafı

Resim 4. Filmden ekran fotoğrafı

Bir diğer karede, Chaplin, lavabo molası vermek için montaj bandından kısa bir süre ayrılır. Tuvalet içerisinde sigarasını yakar ve kısa bir keyif yapmak ister. Ancak burada kapalı olan gizli ekran tekrar açılır ve büyük patron, şiddetle işçinin sallanmayı bırakıp işinin başına dönmesini azarlayıcı bir ses tonuyla emreder. Bu sahne, panoptik bakışın bireyi farkında olmadan her yerde gözetlediğinin, ve bireye müdahale ettiğinin açık bir göstergesidir. Aynı zamanda bireysel mahremiyetten söz etmek mümkün değildir, bireyin özel alanına doğrudan müdahale vardır ve bu meşrudur. İşçi, nerede ve kim tarafından gözetlendiğini bilemese de, her an gözetim altında olduğunu bilerek iktidara karşı itaatkar olması gerektiğinin farkındadır. Çünkü kapitalizmin üretim yöntemi işçiyi ve emeğini hiçe sayarak onun korku ve tedirginlik içinde sistemi sorgulamasını engellemektir. İşçiler birer koyun gibi güdülecek itaatkar nesnelere dönüştürülmüştür. Bu sayede fabrika işçilerinden maksimum verim alınır. Fordist üretim sisteminin bir diğer esası da budur; bireyin kendine ayıracak özel alanını yok etmek ve mahremiyetine müdahaleden çekinmemek.

Resim 5. Filmden ekran fotoğrafı

Sistemin sürekliliğini sağlayan ve asıl ayakta tutan unsurun mavi yakalı işçi sınıfı olduğunu ise filmin en ikonlaşmış sahnesiyle anlamaktayız. Bu sahne, işçilerin öğle yemeklerinin oldukları yerden ayrılmadan otomatik bir beslenme makinası tarafından beslendiği sahnedir. Böylelikle öğle yemeklerinde bile üretime ara verilmeyeceği ve

çalışanların iş gücünden daha çok yararlanılacağı hedeflenmektedir. Chaplin'in otomatik beslenme makinesiyle beslenme sahnesi fiyaskoyla sonuçlansa bile, bu sahne büyük patronun iktidar ve üretim hırsını gözler önüne seren trajikomik bir sahnedir (Resim 6).

Resim 6. Filmden ekran fotoğrafı

Nitekim Chaplin'in canlandırdığı işçi, kendine yüklenen bu ağır iş yükünü ve gözetim baskısını kaldıramamıştır. Çalışma esnasında geçirdiği bir sinir krizi sonucu, kısa bir süre fabrikada üretimin durmasına neden olmuştur ki bu iktidar tarafından affedilebilir bir durum değildir. Chaplin'in canlandırdığı işçi, yaşananlar sonunda işinden olmuştur. Ancak dış dünyanın toplumsal ve ekonomik bunalımı, fabrikadakinden farksızdır (Resim 7). Fabrika sonrasında girdiği hiçbir işte mutlu olamayan Chaplin, benzer patron-işçi ilişkilerine maruz kalmış, umutsuz ancak aynı zamanda çalışmak zorunda olduğunun farkındadır ve işini kaybetmeyi göze alamaz. Çünkü yaşamını devam ettirmesini gerektiren sorumlulukları vardır.

Resim 7. Filmden ekran fotoğrafı

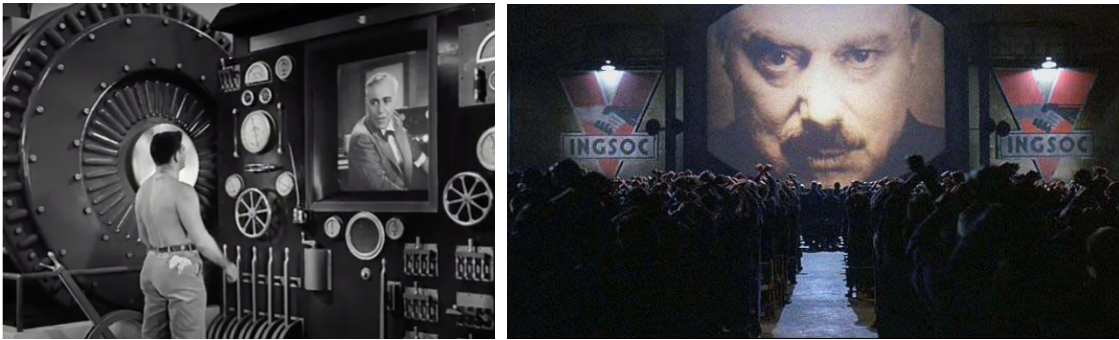
George Orwell'in '1984' romanının basılmasından tam 13 yıl önce çekilen Modern Zamanlar, Orwell'a ilham kaynağı olmuş ve romandan uyarlanan filmde

sürekli gözetilen bir fabrika tasviri yaratılmıştır (Michael Radford, 1984). Her bir köşesi kameralarla gözetlenen ve işçilerin her hareketine müdahale edilen fabrika işçileri, sistem içerisindeki önemlerini fark etmezler. Çünkü fark etmeleri demek başkaldırmaları ve greve gidecekleri anlamına gelecektir. Bundan dolayı sistem tarafından sürekli aşağılanırlar, koyun sürüleri halinde denetim altında tutulmaları ve gözetlenmeleri gerekir. Filminin başında gördüğümüz sahne bir hapisane değildir, bir çalışma mekânıdır. Çalışanlar, mahkumların tek tip üniformaları gibi giydirilmiştir ve hapisane hücreleri gibi küçük bölmelerde tek başlarına çalışmaktadır (Resim 8).

Resim 8. Filmden ekran fotoğrafı

Bio-İktidar, işçileri, tıpkı Modern Zamanlar'daki fabrika patronunun her an gözetleyişi gibi, 'Big Brother' tarafından gözetlemektedir (Resim 9). Talimatlar, kendi ekranlarında ve dev monitörlerde verilmektedir. İşçiler, bio-iktidarın bir gereği olarak itaata alıştırmıştır ve davranışlarına, çalışmalarına, konuşmalarına gözetlenilmenin bilinci içinde hareket etmektedirler.

Resim 9. Filmden ekran fotoğrafı

Sonuç

Bu çalışma, Panoptikon mekanizmasının bir iş yeri modeli olarak nasıl kullanıldığı ve Fordist bir üretim sürecinin yansıtıldığı ‘işçi-üretim-iktidar’ ilişkilerini, dünyanın en ikonik filmlerinden biri olan Modern Zamanlar filmi üzerinden anlatmıştır. Modelin, fabrika işçileri üzerindeki etkileri, patron (iktidar) ve işçi arasındaki kaotik ilişki filmde çarpıcı sahnelerle anlatılmaya çalışılmıştır. Bunun yanında gözetim sisteminin işleyiş mantığı, bireyin bu sisteme nasıl entegre edildiği, bireyin gözetim sistemi içindeki yaşam mücadelesi ve gözetleme kavramının normalleştirilmesi gibi kavramlar incelenmiştir.

Filmin ana karakteri Chaplin’in çizdiği portreden anlamaktayız ki, Foucault’un Panoptikon metaforu, bireyin tüm yaşam alanlarını kuşatmış, mahremiyetini sınırlamış ve sürekli bir disiplin sistemi içinde tutmayı amaçlamıştır. Kamusal alanın her noktasında olduğu üzere, fabrikada da, bireyi gözetim altında tutan kameralar, işyeri bölmelerini birbirinden ayıran şeffaf bariyerler, parmak okuyan turnike sistemleri Panoptik sistemin kusursuz işlenmesini sağlayan farklı gözetleme ve denetleme biçimleridir. Temel prensibi ise disiplin altında tutmaktır. Disiplin, bireyi düzenli gözetleme yöntemi ile terbiye etmektedir. Düzenli olarak üretilen alışkanlıkların bedeni yaratılır. Disiplin sadece yasayı ihlal edenlere değil, herkese uygulanabilir; çünkü bu çok daha yüksek bir amacı hedeflemektedir. Azap çektiren celladın yerini, koskoca bir teknisyenler ordusu almıştır. Gözetmenler, hekimler, polis, papazlar, vaizler, eğitimciler, psikiyatristler, fabrika patronları, ustabaşılar, teknisyenler, müdürler, hepsi birer disiplin ve terbiye aygıtlarına dönüşmüştür.

Araştırmanın diğer kavramsal bağlamı olan Fordist üretim süreci, işçiyi niteliksiz ve vasıfsız bir konuma sokmaktadır, çünkü sistem işçiyi en az düzeyde işe dâhil etmeyi planlar. Bunun için de bir kişi sadece tek bir işi yapmaktan sorumludur, bütünü işleyiş hakkında fikri yoktur. Önemli olan bireyin makinanın hızına yetişebilmesidir. Birey makinanın küçük bir yardımcı elamanı konumundadır. Bu sistemde işçinin beyin gücünü kullanmasını gerektiren bir durum oluşmaz, sadece komutlara ve görev tanımına eksiksiz itaat etmesi beklenir. Kısacası, Fordizm için işçinin emeği göz ardı edilerek, üretimin geneline yabancılaşması sağlanır. Çünkü bireyin tüm süreçler hakkında bilgili olmasını kontrol etmesini istemez. Tüm kontrol büyük patrona ve onun denetim teknisyenlerinde toplanmıştır. İşçinin vasıfsızlaştırılması, güç sahiplerinin onu kontrol etmesi ve yönetmesi açısından gereklidir. Filmde, işçi sınıfının haklarının açıkça sömürüldüğü ve mahremiyetlerinin yok edildiğini görmekteyiz. Dolayısıyla Fordist üretim modeli, Hegemonik bir sistemi temsil etmektedir. Bireyleri sisteme adapte etmek için, özel hayatlarına varıncaya kadar yapılan bir gözetim ve denetim söz konusudur.

Tartışma

Kitlesel üretimin rekabet ortamı, bireyi (işçiyi) vasıfsızlaştırırken aynı zamanda gözetim ve disiplin mekanizmaları ile sürekli denetim ve kontrol altında tutmaktadır. Bu durum bireylerin üzerine duygusal ve psikolojik ağır bir yük bindirmektedir. Kamera sistemleri ve parmak izi uygulamalarıyla disiplin ve gözetim altında tutulan çalışanlar,

sürekli 'performans değerlendirilmesi' baskısıyla karşı karşıyadır. Bireyler yıpratıcı bir kölelik düzenine mahkûm edilmiştir. İş yerleri modern hapisanelere dönüştürülmüştür. Bu küresel çıkmazın içine hapsedilen çalışanlar, kendilerini birer robot gibi hissetmekte ve mekanik sistemler içinde pasifleştirilmektedir. Çalışanlardan hep daha ve daha fazlası beklenmektedir. Kapitalizm, insanın esasen öz duygu dünyasıyla ilgilenmemektedir. Amacı hiçbir zaman da, bireyi huzur içinde yaşatmak ve çalışanlara emeğinin karşılığını vermek olmamıştır. İktidar ve güç sahiplerinin nihai amacı çalışanını mutlu etmek değil, maksimum kar sağlamaktır. Bugün çalışanların büyük bir çoğunluğu kurum çatıları altında, kendi hür ifadelerini ortaya tam olarak koyamamakta ve sorgulayamamaktadır. Bunları yaptıkları takdirde, işlerini kaybetmekle karşı karşıya kalmaktadırlar. Birey temel yaşam haklarını sürdürebilmek için birer itaat robotuna dönüştürülmüştür. Asıl tartışılması gereken konu, denetim ve disiplin altında tutulan bireyin nasıl özgürleştirileceğidir.

Kaynakça

- Aktaş, Ü. (2012). *Anarşizm*. İstanbul: Metamorfoz Yayıncılık.
- Bentham, J. (1995). *The panopticon writings* (Ed. M. Bozovic). London: Verso.
- Bernauer, James W. (2005). *Foucault'nun Özgürlük Serüveni*. (Çev.) İsmail Türkmen. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Botan, C. (1996). Communication work and electronic surveillance: A model for predicting panoptic effects. *Communication Monographs*, Vol. 63 (4), 293-313.
- Braverman, H. (2008). *Emek ve tekelci sermaye: Yirminci yüzyılda çalışmanın değersizleşmesi*. İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Eraydın, A. (1992), *Post-Fordizm ve Değişen Mekânsal Öncelikler*. Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- Foucault, M. (2006). *Hapishanenin Doğuşu*. (Çev.) M. Ali Kılıçbay. İstanbul: İmge.
- Foucault, M. (2011). *Büyük Kapatılma*. (Çev.) Işık Ergüden, Ferda Keskin. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2016). *Özne ve İktidar*. (Çev.) Işık Ergüden, Osman Akınhay. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gorz, A. (2001). *Yaşadığımız sefalet, kurtuluş çareleri*. (Çev.) N. Tural. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Harvey, D. (1991). *The Condition of Postmodernity*. Massachusetts: Blackwell.
- Kumar, K. (1995). *Sanayi Sonrası Toplumdan Post-modern Topluma; Çağdas Dünyanın Yeni Kuramları*. (Çev. Mehmet Küçük). Ankara: Dost Kitabevi Yayını.

NWI, National Workrights Institute. (n.d.). *Privacy under siege: Electronic monitoring in the workplace*. <http://epic.org/privacy/workplace/e-monitoring.pdf>. (Erişim, Mayıs 2020).

Örtürk, S. (2013). “Filmlerle Görünürlüğün Dönüşümü: Panoptikon, Süperpanoptikon, Sinoptikon.” *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*. 36, 132-151.

Özdel, G. (2012). “Foucault bağlamında iktidarın görünmezliği ve ‘panoptikon’ ile ‘iktidarın gözü’ göstergeleri”. *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication*. 2 (1), 22-29.

Özlü, G. E. (1996). “Kapitalist Üretim Tekniklerinde Yeni Arayışlar Post-Fordizm, Esneklik ve İşçi Sınıfı”. *İşçi Sınıfı ve Sendikal Hareket*. 52 /Temmuz. <https://gelenek.org/kapitalist-uretim-tekniklerinde-yeni-arayislar-post-fordizm-esneklik-ve-isci-sinifi/> (Erişim, Mayıs 2020).

Saklı, A. R. (2013). “Fordizm’den Esnek Üretim Rejimine Dönüşümün Kamu Yönetimi Üzerindeki Etkileri.” *Electronic Journal of Social Sciences*, 12 (44), 107-131.

Toker, E. (2016). “Gözetim Toplumu Üzerine, Yüzünde Göz İzi Var.” *TMMOB Elektrik Mühendisleri Odası İstanbul Şubesi Bülteni*. Ağustos Sayısı, 61-64.

Yertüm, U. (2017). “Küreselleşmenin Fordist-Kitlese Üretim Tarzına Etkisi” *Fırat Üniversitesi İİBF Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 1 (1), 67-88.